

A KISTÉRSÉGI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÚJ KIHÍVÁSAI A MAGYAR–ROMÁN HATÁR MENTI PERIFÉRIÁKON

NEW CHALLENGES OF THE SUB-REGIONS' COOPERATION AT THE PERIPHERIES OF THE HUNGARIAN–ROMANIAN CROSS-BORDER

HORVÁTH PÉTER PhD-hallgató

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma

Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar

Vidékfejlesztési és Funkcionális Gazdálkodási Intézet

Abstract

The peripheral cross-border regions started to develop when the peace treaty of Trianon was ratified. After the peace treaty of Trianon these cross border regions could integrate less to the economic life of the country, they could and can hardly connect to the regional division of labour, although there has been claim for strengthening the connections between the two countries. The Euroregions helped to meet the claim and within their bounds the system of connections between the countries has worked so far. Regarding the connections new opportunities presented themselves when Romania joined the Schengen Area. To further strengthen the connections, to promote cooperation of the members and in order to use the resources provided by the EU more efficiently, in 2006 the European Parliament and the European Council initiated the establishment of the European Grouping for Territorial Cooperation (EGTC), which is a new European legal and cross-border institution. The changed conditions provide new opportunities for the peripheral cross-border sub-regions, consequently they can re-establish their economic and social connections with the neighbouring cross-border regions.

1. Bevezetés

A határ menti periférikus területek kialakulása a trianoni békekötéssel vette kezdetét. A határmentiség problematikája ma már Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria-helyezettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható. Különösen igaz ez olyan határszakaszokra, mint amilyen a magyar–ukrán és magyar–román államhatárok térsége. Új helyzet teremtdődött azonban, Magyarország, majd Románia Európai Unióhoz történő csatlakozása nyomán 2004-ben, illetve 2007-ben, miközben Magyarország a Schengen-övezet teljes jogú tagja is lett. Többek között ez indította el annak a paradigmaváltásnak a folyamatát, amelyben felértékelődött a projekt és a kistérségi típusú együttműködések szerepe. További fontos fordulópontra Románia teljes jogú schengeni csatlakozása 2011-ben, ami gyökeres fordulatot ígér a magyar–román határ menti együttműködésben, miután az államhatárok gyakorlatilag megszűnnek és új lehetőségek nyílnak a kapcsolatokban. Ehhez járulnak hozzá az Európai Unió új jogi intézményei az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (European Grouping of Territorial Cooperation, EGTC). A tanulmány konkrét példaként a Sarkadi

kistérséget mutatja be, amely a Dél-alföldi régióban, Békés megye északkeleti csücskében helyezkedik el. A kistérség az országhatár mellett fekszik távol a fővárostól, másrészt a kistérség települései a megyeszékhelytől is viszonylag távol fekszenek, amit még a rossz közlekedési infrastruktúra is súlyosbít. Ez a térség egy tipikus példa azokra a területekre, ahol perifériák találkoznak perifériákkal, de talán a megváltozott határ menti helyzet gyógyír lehet a történelem által oly sokszor sújtott térség problémáira.

2. Anyag és módszer

Elsősorban szekunder adatok kerültek feldolgozásra a tanulmányban, amelyek a téma hazai és nemzetközi szakértőinek munkáira irányult. A Dél-alföldi régió kistérségei, a Faluvégi és Tipold által felállított gazdasági és társadalmi mutatórendszer alapján került klaszter-besorolásra. A klaszteranalízis, a 25 dél-alföldi kistérség adatai alapján SPSS 17.0 statisztikai program használatával történt. A klaszterelemzés fő célja, hogy a megfigyelési egységeket (jelen esetben a kistérségeket) viszonylag homogén csoportokba sorolja a kiválasztott változók alapján úgy, hogy az adott csoportba tartozó megfigyelési egységek hasonlítsanak egymásra, de különbözzenek más csoportok tagjaitól. A klaszterelemzés végrehajtása során a Ward-féle módszer, valamint a klasszikus Euklideszi távolsági mérték került alkalmazásra. Azért a Ward módszer, mert ez az módszer, amely a létrehozandó klaszterek belső heterogenitásának minimalizálására törekszik.¹ További fontos pontja a dolgozatnak a Sarkadi kistérség állapotfelmérése és lehetőségeinek a számbavétele a megváltozott körülmények között.

3. A határ menti együttműködések főbb mérföldkövei

A határ menti együttműködési kezdeményezések az 50-es években jelentek meg, amikor a háború utáni Európa számára világossá vált, hogy a határ menti kapcsolatokat olyan szorosra kell fűzni, amennyire csak lehet, annak érdekében, hogy csökkenjenek a határok különböző oldalai között a háború sebei okozta feszültségek. Az első ilyen kezdeményezés a német-svájci-francia határon jelentkezett és ennek eredményeképpen 1963-ban megszületett a kulturális egység erősítésére a Regio Basiliensis, ami a sikeres határ menti kooperáció mintapéldájává vált.² A területi együttműködések terén meglehetősen változatos struktúra alakult ki Európában az elmúlt mintegy 50 év alatt. E témában végzett kutatások azt igazolják, hogy az eurorégiók tekinthetők a legsikeresebb formációknak.³

Az eurorégióra, mint sok más kifejezésre a tudományban többféle definíció született, ezért egyértelmű meghatározása nincs a fogalmának. Az Európai Közösség 1997-es definíciója alapján „Eurorégiók: olyan szervezett/konkrét formába öntött határon átnyúló struktúrák, melyek magukba foglalják a helyi és a regionális szint képviselőit, és ha szükséges, gazdasági és társadalmi partnereket. Az eurorégióknak saját(os) szervezeti felépítésük van, amely magában foglal egy választott tanácsot (a legfelső szint), bizottságot, számos tematikus munkacsoportot és egy határon átnyúló titkárságot.”⁴ Rechnitzer János szerint az eurorégiók a legmagasabb szintű együttműködési struktúrák, a legfejlettebb és legszélesebb hatáskörű, illetve a legtöbb funkcióval rendelkező szervezetek.⁵

A helyi és a regionális együttműködések terén a 70-es évek közepétől számottevő előrelépésről lehetett beszélni, ami elsősorban az Európai Tanács és Bizottság munkájának volt köszönhető. Az Európa Tanács 1980. május 21-én Madridban fogadta el a Területi

Önkormányzatok és Közigazgatási Szervek Határ Menti együttműködéséről szóló Európai Keretegyezményt (azaz a Madridi Keretegyezményt), amely a helyi és a regionális hatóságok határon átnyúló megállapodásainak az előmozdítását, megkönnyítését hivatott szorgalmazni. Illetve lefektette a jogi feltételeit a határ menti társulások létrehozásának. Magyarország 1992-ben írta alá az egyezményt és 1994-ben lépett hatályba. A szomszédos országaink közül – Szerbia kivételével – valamennyi ország ratifikálta. A Keretegyezmény és annak kiegészítő jegyzőkönyvei azonban számos eredmény ellenére nem teremtették meg a területi együttműködések egységes szabályozását, inkább csak normatív kereteket határoznak meg, amelyeknek a jogi tartalommal való megtöltése továbbra is a nemzetek feladata.

Az Európai Unió a 80-as évektől inkább pénzügyi mechanizmusain keresztül ösztönözte a határon átvelő együttműködések kialakulását. Az Interreg közösségi kezdeményezés 1990-től állt rendelkezésre, mint külön pénzügyi forrás, 2007–2013 közötti programozási időszakra pedig a területi együttműködés a regionális politika harmadik, önálló eszközévé vált.

A határ menti együttműködések jogi szabályozása terén 2006. július 5-én került gyökeres változás, amikor is az Európai Parlament és Tanács elfogadta az 1082/2006/EK rendeletet az Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (European Grouping of Territorial Cooperation, EGTC) létrehozásáról. Az EGTC, definíciója szerint, olyan közösségi jogintézmény, amely a legalább két uniós tagállamhoz tartozó helyi, regionális hatóságok, tagállamok és egyéb közjogi intézmények együttműködése számára a legteljesebb jogképességet biztosítja. Az EGTC rendelet, tehát megteremtette a jogi alapot arra, hogy a tagállamok helyi, illetve regionális hatóságai, mint jogi személyiséggel rendelkező, önálló és közös szervezeti formában működhessenek. Az EGTC abban jelent előrelépést, hogy az EU tagállamoknak kötelező beépíteniük a jogrendjükbe, ennek Magyarország 2007. augusztus 1-jei hatállyal elsőként tett eleget. Az Európai Tanácson belül is folyik azonban olyan munka, amelynek a célja, hogy a Madridi Keretegyezmény kiegészítéseként létrehozzon egy új együttműködési formát az Euroregionális Együttműködési Csoportosulást (Euroregional Cooperation Grouping azaz ECG), amely hasonló elemeket tartalmaz az EGTC-vel azonban az ECG létrejöhetne egy uniós és egy nem uniós ország között is.⁶

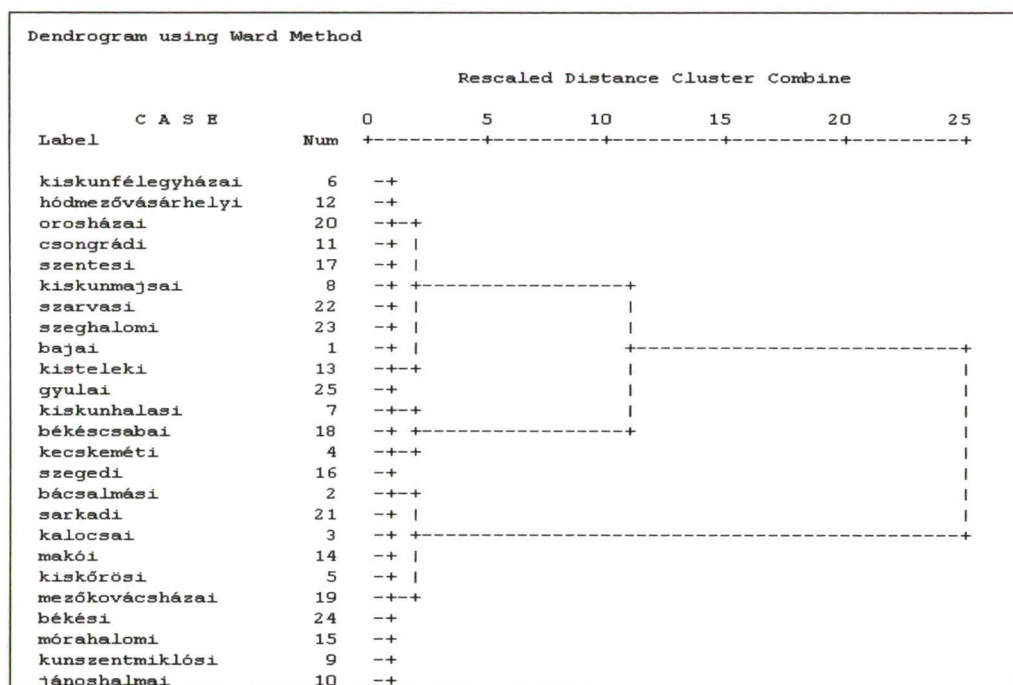
4. Helyzetkép a magyar–román határ menti perifériákon

Magyarországon a gazdasági átalakulás kezdete óta nem csökkentek a területi különbségek, sem regionális, sem települési dimenzióban. Regionális szinten az tapasztalható, hogy beruházások a 7 hazai régió közül sokkal nagyobb volumenben és koncentrációban tendálnak a központi, illetve a két dunántúli régióba, mint amennyire keletre és délre. Települési szinten az állam döntései maguk is fokozzák a különbségeket, úgy a fejlesztés, mint a működtetés terén. A fejlesztési források ugyanis elsősorban a nagyobb települések számára hozzáférhetők. A működési források ugyancsak a koncentrációt erősítik.⁷

Az állami feladatellátásban és a központi költségvetésben, valamint a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások miatt, elengedhetetlen volt 2007-ben a kistérségek komplex mutató rendszerének új alapokra történő helyezése. Az új rendszerben erőteljesebben jelennek meg a társadalmi és a szociális szempontok, ugyanakkor a bekövetkezett változásokkal arányban csökken a gazdasági, az infrastrukturális, valamint a foglalkoztatási szempontok súlya. A négy mutató csoportos, 19 változóból álló rendszert felváltó öt mutató-csoportos, 31 mutatós rendszer a kistérségek helyzetét szélesebb körben vizsgálja és veszi figyelembe a besorolásnál, így a korábbi rendszernél átfogóbb ered-

ményt ad.⁸ A besorolás eredményeképpen lehatárolásra került a 33 komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérség, amelyek jellemzően egyrészt az ország keleti, északkeleti és déli határai közelében találhatók, vagy alapvetően vidéki térségek.

A tanulmányban vizsgált Sarkadi kistérség a Dél-alföldi régióban helyezkedik, ezért a régió 25 kistérségére vonatkozva, klaszteranalízises vizsgálat került elvégzésre, mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból. Az elemzés eredményeképpen négy jól elkülöníthető csoport született, amelyet az alábbi dendrogram⁹ szemléltet (1. ábra). A negyedik csoportba kerültek azok a kistérségek, amelyek a legrosszabb eredményeket produkáltak gazdasági és társadalmi szempontból. Ha megnézzük, akkor látható, hogy ezek a térségek jellemzően a magyar-román, illetve a magyar-szerb határmentén helyezkednek el, tehát megállapítható, hogy az elemzés erősíti a Faluvégi és Tipold által megállapítottakat. Ide sorolható a bácsalmási, kalocsai, kiskőrösi, kunszentmiklósi, jánoshalmi, makói, mórahalomi, mezőkovácsházai, sarkadi, békési kistérségek.

1. ábra. A Ward módszer dendrogramja

Figure 1. Dendrogram of Ward method

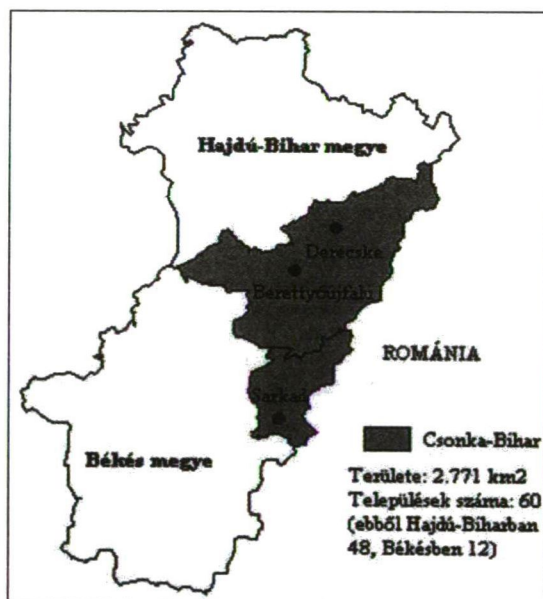
(Forrás: Saját számítás Spss 17.0 programmal)

5. A Békés-Bihar kistérség

A klaszteranalízis eredménye alapján a negyedik csoportba sorolt kistérségek közül a Sarkadi kistérség került kiválasztásra, egyrészt azért, mert egy tipikus példa a magyar-román határ menti kedvezőtlen körülményekre, másrészt pedig személyes kötődés is indokolja.

Az 1920. évi július 4-én született trianoni békediktátum kiheverhetetlen traumát okozott Magyarországnak számára. Az egykori hatalmas kiterjedésű Biharország csonkult részei

számára mindmáig ható tragikus fordulatot jelentett. Bihar vármegye Magyarországon maradt részeinek a fejlődése semmiképpen sem érthető meg a múlt ismerete nélkül, hiszen a mintegy hatvan települést magába foglaló bihari részek elszakadtak addigi természetes központjuktól, Nagyváradtól és a centrum közeli helyzetből szinte kilátástalanul hosszú időre egy periférikus, halmozottan hátrányos helyzetű meglehetősen elszigetelt terület részeivé váltak, amelyet gyakran csonka Biharnak vagy „maradék Biharországnak” neveztek. A hatalmas, országrésznyi, közel tizenegyezer négyzetkilométer területű történelmi Bihar vármegyéből a trianoni döntés nyomán Magyarországnál maradt bihari részek kétszeresen is perifériává váltak. Egyfelől azért, mert az egykori belső térségből, úgymond „mélységi elhelyezkedésből” az ország szélére, egy erősen elválasztó szerepet betöltő új politikai államhatár peremterületére szorultak, másfelől pedig elvesztették, a határ túloldalára szakadt korábbi centrumukat, Nagyváradot, amelyhez jól működő gazdasági-piaci, igazgatási és infrastrukturális kapcsolatok kötötték, miközben a jelentősebb magyarországi városoktól (Debrecen, Békéscsaba stb.) távol egyetlen városias település sem maradt Csonka-Biharban. A történelmi Bihar közlekedési hálózata szétdarabolódott, s a hozzá tartozó területek csak csekély térkapcsolati rendszerben álltak egymással. Erre a helyzetre született meg az a fogalom, amelyet a szakirodalom nem egyszerűen csak a „periféria-helyzet” kifejezéssel, hanem a sokkal kifejezőbb „periféria perifériája” szókapcsolattal illet. A hátrányos helyzet kialakulásához a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok és a szerencsétlen történelmi események mellett a közelmúlt hiányosságai is hozzájárultak. Az 1949/50. év közigazgatási átszervezés következtében Csonka Bihart is tovább darabolták, 12 település Békés megyéhez került és ez tovább sújtotta az addig egységes történelmi-kulturális, gazdasági gyökereket mutató térséget (1. térkép). A 12 településből ma 11 alkotja a Sarkadi kistérséget, amelyet – utalva a múltra – szokás Békés-Bihar kistérségnek nevezni.¹⁰

1. térkép. A „maradék Biharország” az 1949/50. évi közigazgatási átszervezés után

Map 1. The rest of Bihar-country after the administration reform of 1949/50

(Forrás: Baranyi Béla [2002]: Euroregionális szervezetek és új interregionális szerveződések Magyarországon keleti államhatárai mentén. Magyar Tudomány. 2002/11. szám.)

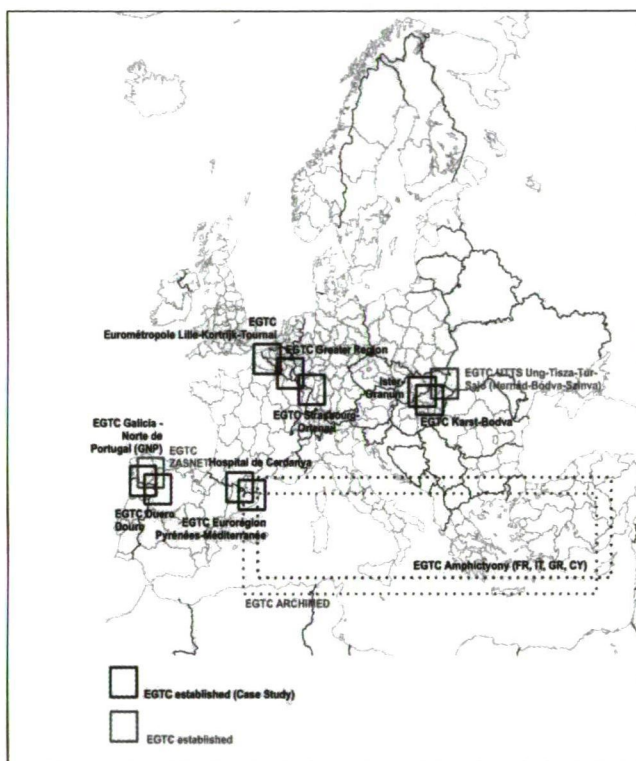
A kistérség térszerkezetében központi szerepkört tulajdonítanak, a korábban birtokolt városi rangját 1989-ben visszanyert Sarkadnak. Az erős polarizáció a társadalom és a gazdaság minden szegmensében nyomon követhető. A kistérség alakja nem tükrözi a vonzáskörzet határait. Az évszázadok folyamán nem alakult ki belső kapcsolati háló a települések között, mert térben-időben eltérően különböző centrumok (Békéscsaba, Gyula, Nagyvárád, Szeghalom) változó kiterjedésű és intenzitású vonzáskörzete felé orientálódtak. A trianoni békeszerződés előtt a déli községeknek Gyula, az északabbra fekvőknek Nagyvárád jelentette a városi központot. Az adminisztratív beosztás szerint a nagyszalontai, valamint a cséffai járáshoz tartoztak, amelyek Magyarországon maradt településeiből létrehozták a Sarkadi járást (az 1920 és 1924 közötti átmeneti időszakban Okány és Sarkad székhellyel két járás létezett). 1984-től az ún. városkörnyéki rendszerben a hét településből álló Sarkadi nagyközségkörnyék sem fedte a mai kistérség területét. Békés megye térségi felépítését ekkor sajátos mozaikosság és szétaprózottság jellemezte.¹¹ Mindazonáltal a kistérség társadalmi-gazdasági szempontból ma is hátrányos, határ menti térségei pedig kifejezetten halmozottan hátrányos helyzetű területnek, ún. külső perifériának számítanak, ahol továbbra is az országos átlagnál jóval magasabb a regisztrált munkanélküliek aránya, jelentős az elvándorlás, sok a fogyatkozó népességszámú, gazdálkodási gondokkal küszködő, vagy éppen önhibáján kívül hátrányos helyzetű település, főként a kistérség határ menti és északkeleti részein. Aligha véletlen, hogy a Sarkadi kistérség a nyilvántartott leghátrányosabb 33 magyarországi kistérség egyike.

6. A jövőt tekintve

Az Európai Unió tagságunkból adódóan számos lehetőség adódik a kistérség fejlesztésére. Mivel a Békés-Bihar kistérség egyike a 33 leghátrányosabb helyzetű komplex programmal segített kistérségeknek, ezért a pályázások során számos előnyben részesülhet, például az LHH projekthez kapcsolódóan. Azonban a tanulmány elsősorban a határmentiségből adódó előnyöket szeretné kiemelni. A magyar-román határmentén működő eurorégiók közül a Békés-Bihar kistérség egyiknek sem a tagja. A határ menti együttműködések szinte csak a testvértelepülési kapcsolatokra korlátozódnak. A központi település, Sarkad ápol szorosabb kapcsolatokat Nagyszalontával, viszont a többi település kapcsán ki kell hangsúlyozni, hogy a testvértelepülések jelentős részben a Székelyföldön koncentrálódnak, tehát a szomszédos romániai oldalon fekvő települések zömével nincs szoros kapcsolat. Azonban a sikeres együttműködésre számos példa van a magyar-román határmentén. Ilyen a Hajdú-Bihar-Bihar Eurorégió, vagy a kistérségi léptékű Bihar-Bihar Eurorégió. Kedvezőtlen a kistérség számára, hogy Békés megye kilépett a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégióból. Így a Békés-Bihar kistérség egyetlen euroregionális szerveződésnek sem a tagja.¹² A jövőt tekintve a bihari térség számára leginkább a határ menti fekvés kínál biztató perspektívákat, kitörési esélyeket az eurointegrációs folyamatok kibontakozásának függvényében, különös tekintettel Magyarország közelmúltbeli, illetőleg Románia közelgő schengeni csatlakozására. Éppen itt a határ menti bihari térségben jelenthetnek lehetőséget azok a kisebb euroregionális és interregionális együttműködések, amelyből kettő mintegy követendő példaként a trianoni határok által szétszakított, hajdan volt bihari térségeket érinti.

A helyi szereplők együttműködésének megkönnyítése és az uniós források hatékonyabb felhasználása érdekében kiváló kezdeményezésnek tekinthető a területi együttműködési csoportosulás. Az EGTC-k, mint új jogi intézmények létrehozását a Régiók Bizott-

sága kezdeményezte. Lehetővé teszi, hogy a különböző tagállamok regionális és helyi önkormányzatai jogi személyiséggel rendelkező együttműködési csoportosulásokat alakítsanak. A csoportosulások különböző szerepet tölthetnek be. Szervezhetnek és irányíthatnak határon átnyúló transznacionális vagy interregionális együttműködéseket, a feladatok ellátásához saját struktúrát hozhatnak létre, illetve vagyonnal rendelkezhetnek és személyzetet foglalkoztathatnak.¹³ Az EGTC tagjainak legalább két tagállam területén kell elhelyezkedniük, illetve meg van arra az elvi lehetőség, hogy az EU külső határainak a mentén is létrehozhatók legyenek ilyen együttműködések, ha az érintett harmadik ország jogszabályai ezt lehetővé teszik. A jelenlegi magyarországi irányvonal alapján megállapítható, hogy a lokális típusú együttműködések körében terjed a területi együttműködési csoportosulás. Ez a csoportosulási forma már kiválóan működik a magyar-szlovák határmentén, viszont a magyar-román viszonylatban eddig ilyen még nem alakult (2. térkép). Ugyanakkor az is elmondható, hogy a ma létező jogi eszközök közül a csoportosulás az, amely mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudja megvalósítani a közös célokat.¹⁴

Map 2. Location of case studies

Fontos, és a Sarkadi kistérségben a zsáktelepülések szempontjából létfontosságú az a kezdeményezés, amit a kormány 2004-ben irányzott elő. A program a „Varratmentes Európa” elnevezést kapta, amelynek a fő célkitűzése, hogy a XX. század folyamán szétszakított települési, térségi kapcsolatokat az országhatár mindkét oldalán újraélesszék. A tria-

noni békeszerződésig, az addig mélységi elhelyezkedésű területek az új határvonal meghúzásával periférikus területekké váltak. A kormány felmérte – az EU-s és a schengeni tagságunkra készülve – azokat az utakat, amelyek az államhatár két oldalán az egymással szemben fekvő települések között egykor működtek, és amelyeknél felmerül az újjáépítés vagy az új kapcsolat igénye.¹⁵ A térségben az igény megvan, a határ mindkét oldalán, ami lényeges szempont annak az eszmének a kialakulásában, hogy az országhatár tovább nem elválasztó szerepben jelenjen meg az emberek tudatában, hanem, mint két ország gazdasági, társadalmi, kulturális összefonódásában, együttműködésében.

7. Következtetések

A klaszteranalízis eredménye egyértelműen azt mutatja, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségek nagyrészt a magyar-román határmentén helyezkednek el a Dél-alföldi régióban. Itt található a Sarkadi kistérség is, ami a legtöbb gazdasági, társadalmi, infrastrukturális mutató szempontjából a legrosszabb eredményeket produkálja. A számos Európai Unió forrás mellett új perspektívát jelenthetnek a határ menti együttműködések ezen kistérségek életében. Az EGTC, az európai területi együttműködések új alternatíváját jelenti, növeli a hatékonyságot, átláthatóságot, jogbiztonságot, decentralizált együttműködést jelent. A különböző tagállamok egyesített struktúrákat hozhatnak létre a hatékonyabb együttműködés érdekében. A határközi intézményi struktúrák hozzájárulhatnak a határ menti térségek összekötő, híd szerepének erősödéséhez. Románia, 2011 márciusára várt schengeni újraélesztheti a bihari térségek Nagyváradhoz fűződő kapcsolatát, a dinamikusan fejlődő nagyváros közelsége révén a kistérség bekapcsolódhat a város vérkeringésébe. Az első jelek már mutatkoznak Körösnagyharsány nyertes pályázata révén, a „Varratmentes Európa” programban.

Jegyzetek

1. **Malhotra, Naresh K.** (2001): Marketing-kutatás. Műszaki Kiadó. Budapest. 698–721. old.
2. **Lelkes Gábor** (2006): Határmenti együttműködés – a kisebbségi identitás megőrzésének az eszköze. In: Bakó Boglárka, Szoták Szilvia (szerk.): Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 153–160. old.
3. **Majoros Andás** (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 5–77. old.
4. Commission de l'Union Européenne – ARFE (1997): Guide pratique de la coopération transfrontalière. Gronau.
5. **Rechnitzer János** (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárái Márta és Rechnitzer János (szerk.): Elválaszt és összeköt a határ. Pécs-Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72. old.
6. **Majoros Andás** (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 9–12. old.
7. **Kullmann Ádám** (2008): A leghátrányosabb helyzetű kistérségek programjainak dilemmái. Falu-Város-Régió. 3. 69–74.
8. **Faluvegi Albert és Tipold Ferenc** (2007): A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek 2007. évi besorolása. Területi Statisztika 10. (47.) 6. 523–541. old.
9. Az eredményt általában egy fa (dendrogram) formájában szokták ábrázolni, ahol az egyik végén az egyes elemek találhatóak, a másik végén pedig egyetlen klaszter, ami az összes elemet tartalmazza.

10. **Baranyi Béla** (2005): „Maradék Biharország” In. Baranyi Béla és Porkoláb Lajos (szerk.): „Maradék Biharország Berettyóújfalu megújuló szerepkörben. B Tónus kiadó. Berettyóújfalu. 27–45. old.
11. **Komádi Mónika** (2005): A Békés-Bihar kistérség centum-periféria viszonyai és belső kohéziója. In. Nagy Erika és Nagy Gábor (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 316–322. old.
12. **Székely Andrea** (2006): Eurorégiók és/vagy határon átnyúló régiók? In. Rácz Szilárd (szerk.): Regionális átalakulás a Kárpát-medencében. Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs. 343–353. old.
13. **Soós Edit és Fejes Zsuzsanna** (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 25–120. old.
14. Committee of the Regions (2010): EGTC Developments on the ground: added value and solutions to problems. European Union. Belgium. 1–101. old.
15. Varratmentes (2010): „Varratmentes Európa” Program. http://nemzetpolitika.gov.hu/id-1315-varratmentes_europa_program.html

Felhasznált irodalom

- Baranyi Béla** (2002): Euroregionális szervezetek és új interregionális szerveződések Magyarország keleti államhatárai mentén. Magyar Tudomány. 2002/11. szám.
- Baranyi Béla** (2005): „Maradék Biharország” In. Baranyi Béla és Porkoláb Lajos (szerk.): „Maradék Biharország Berettyóújfalu megújuló szerepkörben. B Tónus kiadó. Berettyóújfalu. 27–45. old.
- Committee of the Regions** (2010): EGTC Developments on the ground: added value and solutions to problems. European Union. Belgium. 1–101. old.
- Comission de l’Union Européenne – ARFE (1997): Guide pratique de la coopération transfrontalière. Gronau
- Faluvégi Albert és Tipold Ferenc** (2007): A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek 2007. évi besorolása. Területi Statisztika 10. (47.) 6. 523–541. old.
- Komádi Mónika** (2005): A Békés-Bihar kistérség centum-periféria viszonyai és belső kohéziója. In. Nagy Erika és Nagy Gábor (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 316–322. old.
- Kullmann Ádám** (2008): A leghátrányosabb helyzetű kistérségek programjainak dilemmái, Falu Város Régió, 3. 69–74. old.
- Lelkes Gábor** (2006): Határmenti együttműködés – a kisebbségi identitás megőrzésének az eszköze. In. Bakó Boglárka, Szoták Szilvia (szerk.): Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 153–160. old.
- Majoros Andás** (2009): A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 5–77. old.
- Malhotra, Naresh K.** (2001): Marketing-kutatás. Műszaki Kiadó. Budapest. 698–721. old.
- Rechnitzer János** (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárαι Márta és Rechnitzer János (szerk.): Elválaszt és összeköt a határ. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 9–72. old.
- Soós Edit és Fejes Zsuzsanna** (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 25–120. old.
- Székely Andrea** (2006): Eurorégiók és/vagy határon átnyúló régiók? In. Rácz Szilárd (szerk.): Regionális átalakulás a Kárpát-medencében. Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs. 343–353. old.
- Varratmentes** (2010): „Varratmentes Európa” Program.
http://nemzetpolitika.gov.hu/id-1315-varratmentes_europa_program.html